

**LOOMAD KESKAEGSE
LIIVIMAA ÜHISKONNAS
JA KUNSTIS**

ACTA UNIVERSITATIS TALLINNENSIS

Artes

SARJA KOLLEGIUM

Heili Einasto (Tallinna Ülikool)

Krista Kodres (Eesti Kunstiakadeemia)

Andres Kurg (Eesti Kunstiakadeemia)

Kersti Markus (Tallinna Ülikool)

Anu Mänd (Tallinna Ülikool)

Virve Sarapik (Eesti Kunstiakadeemia)

Toomas Siitan (Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia)

Teet Teinemaa (Tallinna Ülikool)

Heie Treier (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

**Juhan Kreem, Ivar Leimus,
Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo**

**LOOMAD KESKAEGSE
LIIVIMAA ÜHISKONNAS
JA KUNSTIS**

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2022

ACTA Universitatis Tallinnensis

Acta Universitatis Tallinnensis. Artes
Juhan Kreem, Ivar Leimus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo
Loomad keskaegse Liivimaa ühiskonnas ja kunstis

Uurimistööd toetasid Eesti Teadusagentuuri grant PRG1276
ja Tallinna Ülikooli grant TF1620

Toimetanud Anu Mänd
Keeleliselt toimetanud Sirje Ratso
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Fotod: Stanislav Stepaško, Tallinna Linnaarhiiv, Viljandi Muuseum

Autoriõigus: Juhan Kreem, Ivar Leimus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, 2022
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2022

ISSN 2228-3412
ISBN 978-9985-58-940-3

TLÜ Kirjastus
Narva mnt. 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Sissejuhatus	7
1. Loomad ja õigus (<i>Inna Põltsam-Jürjo</i>)	13
2. Saksa ordu hobused (<i>Juhan Kreem</i>)	35
3. Loomad kingituse ja pärandusena (<i>Anu Mänd</i>)	48
4. Loomad kaubanduses (<i>Ivar Leimus</i>)	75
5. Loomad toidulaua (<i>Inna Põltsam-Jürjo</i>)	97
6. Loomad kunstis (<i>Anu Mänd</i>)	115
Illustratsioonide loend	173
Tabelite loend	176
Allikad ja kirjandus	177
Nime- ja aineload	200
Autoritest	207

SISSEJUHATUS

Loomadel, eriti koduloomadel oli keskaja ühiskonnas ja kultuuris väga palju eripalgelisi rolle: loomade tööjõudu kasutati põlluharimisel, ehituses ja transpordis, karja ja vara valvamisel, loomsest toorainest valmistati toitu, kehakatteid, tööriistu ning mitmesuguseid tarbe- ja ilusemeid. Loomadega puututi iga päev kokku nii linnas kui ka maal. Mõned loomad olid asendamatud abimehed ja ustavad seltsilised, teised aga ohtlikud ja kardetavad elukad. Loomi kütiti ja kasvatati, nendega kaubeldi ja võideldi, neid kingiti ja varastati. Kirjanduses ja kunstis figureerisid loomad nii pea- kui ka kõrvaltegelastena, loomasümboolika kaudu väljendati igikestvat hea ja kurja võitlust, allegooriate kaudu anti edasi inimlikke voorusi ja pahesid. Heraldikas domineerisid metsikud, jõulised ja suursugused olendid – eeskätt loomade kuningas lõvi, aga ka kotkas, pull, greif ja ükssarvik. Pühakulegendideski esinevad loomad mitmesugustes rollides: teenri ja abilisena või hoopis julma hukkajana. Keskajal ei tehtud vahet reaalselt eksisteerivate ja fantastiliste elukate vahel – kõik nad olid toleaeagsete inimeste arvates olemas, mõni lihtsalt elutses kusagil mujal, tavaliselt kas kaugel idas või lõunas. Loomade vastu tunti huvi ja neid uuriti: antiikautorite teoste eeskujul sündisid bestiaariumid – loomade entsüklopeediad, mis olid enamasti illustreeritud ja kus looma kirjeldusele ja käitumise iseloomustusele lisati seosed kristliku moraaliõpetusega.

Hoolimata määratu suurest rollist, mida loomad (ja laiemalt loodus) on inimühiskondades mänginud, on ajalugu ja kunstiajalugu kõikjal maailmas seni valdavalt käsitletud inimkesksena, pöörates teistele olenditele tähelepanu vähe või üldse mitte. Alles viimase paarikümne aasta jooksul on selles osas hakanud aset leidma muutused, seda eriti kultuuri-uuringutes, kus järjest enam pööratakse tähelepanu inimeste ja loomade suhetele ajaloos ning loomade kujutamisele kunstis ja kirjanduses. Olulisteks teetähisteks on

kujunenud näiteks kuueköiteline „A Cultural History of Animals“ (Kalof, Resl 2007), „The Oxford Handbook of Animal Studies“ (Kalof 2017) ja „The Routledge Companion to Animal–Human History“ (Kean, Howell 2019). Neis antakse ülevaade peamistest loomadega seotud teemadest läbi aastatuhandete: loomade kodustamise protsessist ja selle mõjust inimühiskonnale, jahi tähendusest ja jahipidamise traditsioonidest, loomade kasutamisest (sh ära- ja väärkasutamisest) tööjõuna ja meelelahutuses, lemmikloomade rollist, loomade kogumisest ja uurimisest, filosoofide mõttekäikudest inimeste ja loomade olemuse ning kooseksisteerimise teemal, samuti loomade kajastamisest kunstis ning ilu- ja teaduskirjanduses. Paraku keskenduvad need teosed valdavalt Euroopa tuumikriikide ja Põhja-Ameerika andmestikule, ignoreerides teiste piirkondade allikmaterjale ja ajaloolis-kultuurilisi eripärasid.

Viimastele kümnenditele iseloomulik plahvatuslik huvi inimeste ja loomade suhete vastu ajaloos ja visuaalkultuuris pole piirdunud üksnes akadeemiliste ringkondadega, vaid neid teemasid on käsitlenud paljude mainekate muuseumide näitustel üle terve maailma, Euroopas eriti Suurbritannias, Šveitsis ja Saksamaal. Vaatluse all on olnud nii loomad üldiselt kui ka üksikult, eriti suurt tähelepanu on pälvinud aegade jooksul inimese põhiliseks abiliseks ja lemmikuks olnud koer (vt nt Kammel 2019).

Siinse raamatu üks eesmärke on anda oma panus sellesse, et Eesti ja laiemalt Läänemere maade ajalookirjutus muutuks mitmekesisemaks ja mitmeliigilisemaks (vt ka Tamm 2018). Raamatus käsitletakse inimeste ja loomade suhteid, loomade kasutus- ja kujutusviise ning inimeste arusaamu loomadest keskaegsel Liivimaal, st enam-vähem tänapäeva Eestit ja Lätit hõlmaval territooriumil. Vaatluse all on loomade kajastumine õigusnormides, nende roll Saksa ordu igapäevaelus, siinsete linnade kaubanduses ja diplomaatias, aga ka toidu- ja visuaalkultuuris. Ühest küljest on loomaajaloo näol tegemist võrdlemisi uue teemaga, teisest küljest aga saab tugineda juba ligi veerand sajandi pikkusele uurimistraditsioonile.

Loomad Eesti medievistikas

Kuigi Eesti ajaloo ja kunstiajaloo üldiselt on loomadega seotud teemad jõudsamalt esile kerkinud viimase kümmekonna aasta jooksul, siis spetsiifilisemalt medievistikas algas loomade uurimine 1990. aastatel, kui enam-vähem üheaegselt hakkas loomi käsitlevaid artikleid ilmuma eri teadusharude esindajatelt. Ajaloolaste seas oli n-ö esimeseks pääsukeseks Jüri Kivimäe, kelle uurimus (1996) Tartu piiskopile kingitusena saadetud kaamelist ja vastukingina lähetatud kalkunist avas loomade rolli diplomaatilises suhtluses. Kunstiajaloolase Katrin Kivimaa sulest ilmus Eesti keskaegse loomasümboolika käsitus (1995), mis tugines siinses raidplastikas kujutatud loomafiguuridele. Sarnasel teemal valmis Tartu Ülikoolis mõni aasta hiljem ka Inge Lauriku (Teder) peaseminaritöö (1999), mis on kahjuks jäänud käsikirjaliseks. Ka arheozooloogias, kus keskendutakse loomaluude ja teiste loomajäänuste uurimisele, võib 1990. aastaid lugeda pöördepunktiks: ilmusid Liina Maldre uurimused koduloomadest Eesti keskaegsetes linnades (1997a, 1997b) ning hobusest muinas- ja keskajal (1998b). Liina Maldre on siinsete keskaegsete loomaluude juhtiv uurija seniajani, ent tema kõrvale on kerkinud teisigi rahvusvaheliselt hinnatud spetsialiste: Lembi Lõugas, kes on keskendunud eeskätt kalaluudele ja mereandidele; Heidi Luik, kes on spetsialiseerunud loomaluudest valmistatud esemetele; Eve Rannamäe, kes on tõlgendanud siinsete linnuste loomaluuleide; ja Freydis Ehrlich, kes on uurinud keskaegseid kodu- ja metslinde.

Sel aastatuhandel on keskaegseid loomi käsitlevate teemade ringoluliselt laienenud. Inna Põltsam-Jürjo on analüüsinud keskaegse Liivimaa toidukultuuri ja loomade rolli selles (2002b, 2013), eriuurimused on tal valminud sigade (2017) ja kalade (2018) kohta. Anu Mänd on vaadelnud, milliseid loomi ja mis põhjustel on keskajal kingitud (2016a). Ivar Leimus on analüüsinud hobuste rolli Liivimaal strateegilise kaubana ja nende hindu (2017a). Siinses kunstiajalookirjutuses on loomamotiive käsitletud nii eraldi kui ka kõrvuti teiste piltkujutistega, viimast näiteks seoses Padise kloostrikiriku

konsoolidega (Bome 2012) või linlaste elamuid kaunistanud raidkividega (Mänd 2021). Mõnikord on loomad esmapilgul kõigest marginaalsed kõrvaltegelased – vangistatud Jeesuse peale haukuv koer või pühaku voodi all redutav kass –, ent nende lisamine pildile pole kunagi juhuslik ega tähtsusetu (Mänd 2006a, 2012, 2018b).

Loomi käsitlevate artiklite märgatav kuhjumine viimase viie aasta sisse on osaliselt olnud tingitud ka ebaharilikult pikale veninud avaldamisprotsessidest: nii näiteks ilmus 2008. aastal Budapestis Kesk-Euroopa Ülikoolis toimunud konverentsi „Fauna and Medieval Urban Space“ kogumik alles 2017. aastal (Choyke, Jaritz 2017: siin Mänd 2017a), 2010. aastal Ahvenamaal korraldatud, loomakujutistele pühendatud 22. Põhjamaade ikonograafia sümposiumi kogumik aga 2018. aastal (Berggren, Landen 2018: siin Mänd 2018b).

Eesti medievistid on teinud tihedat koostööd ka teiste ajaloopeerioidide ja teadusharude loomauurijatega. 2016. aastal hakati Tallinna Ülikooli keskaja keskuse ja keskkonnaajaloo keskuse (KAJAK) eestvõttel korraldama loomaajaloo seminare, seni on neid toimunud neli (vt Mänd 2022). Üheks peamiseks inspiratsiooniallikaks seminaride korraldamisel on olnud igal aastal Inglismaal Leedsis toimuv rahvusvahelisel keskaja-uuringute konverentsil (*International Medieval Congress*) aset leidvad loomasessioonid ja ümarlaud, mida juba paarkümmend aastat on korraldanud Kesk-Euroopa Ülikooli professorid Gerhard Jaritz ja Alice Choyke, kelle eestvedamisel sündis ka võrgustik MAD (Medieval Animal Data Network). Leedsi ümarlauas keskendutakse igal aastal kindlale loomale, seni on vaatluse all olnud kass, karu, siga, ahv, jännes ja mõned teisedki. Kuna Kesk-Euroopa Ülikooli kasvandike seas on mitu Eesti medievisti (Juhan Kreem, Anneli Randla, Anu Mänd) ja Leedsi konverentsidel osalenute seas teisigi siinseid kolleege, võrsus idee korraldada midagi taolist ka Tallinnas. Loomaajaloo seminaridel peetud ettekannetele tuginevad pooled selle raamatu peatükkidest, samuti on valmimas ingliskeelne kogumik, kuhu on kaasatud ka Läti ja Saksa kolleege ning mis ajalises ja geograafilises mõttes on käeolevast raamatust laiem, ulatudes muinasajast 21. sajandini (Kaljundi *et al.* 2023).

Loomade ajaloo ja loomakujutiste uurimise kasvava populaarsuse märgiks on seegi, et eelmise kümnendi lõpus sündis koguni kolmes Eesti muuseumis idee korraldada loomateemaline näitus. Kõige esimesena, 2020. aasta septembris, avati Kadrioru Kunstimuuseumis Eesti, Läti, Soome ja Vene kogudele tuginev „Alati meie kõrval: Kassid ja koerad 16.–19. sajandi kunstis“, kuraatoriteks Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem ja Anu Mänd. Ehkki ajaliselt langes see kokku Covid-19 pandeemia teise laine algusega, mis paraku avaldas mõju ka ekspositsioonile, osutusid näitus ja sellega kaasnenud kaks loengusarja väga populaarseks, nagu ka kolmkeelsena ilmunud kataloog (Kreem, Murre 2020). 2021. aasta alguskuudel lisanudsid „Linnaloom: Lehm, lutikas ja lohe Tallinna ajalooos“ Tallinna Linnamuuseumi Kiek in de Köki tornis ja „Koopast kaissu: Inimese ja koera lugu“ Eesti Ajaloomuuseumi Maarjamäe lossis. Linnamuuseumi näituse jaoks kirjutasid muuseumitöötajate kõrval tekste ka siinse raamatu autorid ja Lembi Lõugas. „Linnalooma“ näitusega kaasnenud loengute põhjal valmis osaliselt samanimeline kogumik (Ehasalu 2022), kus lõviosa artiklitest käsitleb varauusaega, ent kus leidub kaastöid ka keskaja teemadel.

Allikad ja uurimisvõimalused

Siinses raamatus põimuvad omavahel keskaja ajalugu, kunst ja kultuurilugu. Eesmärgiks on uurida inimeste suhtumist loomadesse ja loodusesse ning loomade mitmesuguseid kasutusviise keskaegses ühiskonnas, panustades seeläbi tänapäeval järjest aktuaalsemaks muutuvatesse keskkonnahumanitaaria küsimustesse. Ühest küljest publitseeritakse raamatus autorite viimaste aastate uurimistulemused, teisest küljest aga osutatakse loomade ja loomakujutiste uurimisvõimalustele, mida siinsed kirjalikud, ainelised ja visuaalsed allikad pakuvad. Paljusid loomadega seotud teemasid, mille kohta teiste Läänemere maade arhiivides andmeid napib, võimaldavad süvitsi uurida Tallinna Linnaarhiivi rikkalikud ja mitmekesised allikmaterjalid. Nii on Tallinna rae arveraamatute ja teiste

samalaadsete dokumentide põhjal võimalik enam kui saja aasta ulatuses välja selgitada loomade müügi- ja rendihindu, rae ja gildide pidusöökideks ostetud loomade ja lindude valikut ning kingituseks soetatud elukaid. Linna-, talurahva- ja lääniõigused aga võimaldavad uurida, kuidas reguleeriti loomadega seonduvat mitmesugustes õigusnormides ning kuidas peegeldub neis omaaegne suhtumine loomadesse. Testamendid ja pärandiloendid pakuvad teavet selle kohta, kui palju ja milliseid koduloomi eri seisustest inimestel oli, kus neid hoiti ja kellele pärandati. Visuaalsed allikad võimaldavad uurida, millistel loomadel oli kristlikus kunstis positiivne, millistel negatiivne või neutraalne tähendus, milliseid usulisi või humoorikaid-õpetlikke sõnumeid loomakujutiste kaudu väljendati ning milliseid elukaid kasutati tõrjemaagilistel eesmärkidel. Kõigisse allikaliikidesse tuleb suhtuda kriitiliselt, pannes tähele nii seda, millised loomad, miks ja millises kontekstis ette tulevad, kui ka seda, milliseid loomi ei nimetata ja mis võib olla selle põhjus.

Mõistagi on siinses raamatus esindatud kõigest osa keskaja loomaajalooga seotud teemadest, allikate põhjal on potentsiaali veel paljude muude küsimuste süvitsi lahkamiseks. Välja on jäänud näiteks loomade roll jahipidamises, spordis, meelelahutuses ja võimurituaalides. Lähemat uurimist vajavad loomi kasutanud ja loomsaaduste töötlemisega seotud käsitööharud, nahkade ja karusnahkade roll siinses rõivakultuuris ja kaubanduses, aga ka loomaluudest ja kihvadest amulettidega seotud kombed ja uskumused. Loomade roll keskaja visuaalkultuuris, sealhulgas heraldikas, on samuti teema, mida ei ole võimalik ammendada lühiajaliste uurimustega. Eriti põnevat uurimisainest pakuvad viimastel aastatel päevalgele tulnud arheoloogilised leiud, mis täiendavad meie teadmisi keskaja materiaalse maailma kohta. Tõsi on seegi, et allikmaterjali iseärasustest lähtuvalt on siinne kogumik tugevalt linna, eriti Tallinna-keskne, ent tulevikus tuleks senisest rohkem suunata pilk ka linnuste, mõisate ja külade poole.

Anu Mänd

I. LOOMAD JA ÕIGUS

Inna Põltsam-Jürjo

Nii keskaja Euroopas kui ka Eestis puutus inimene igapäevases elus tihedalt kokku loomadega. Enamik inimesi omas mõnda looma, tegeles nende eest hoolitsemise või loomapidamissaaduste hankimise ja töötlemisega. Loomad tõid mitte ainult toidu lauale, vaid andsid toorainet rõivaste, mööbli, pärgamendi, valgustuse ja muu säärase valmistamiseks. Koduloomade abita olnuks tollane igapäevaelu mõeldamatu. Loomad kuulusid loomulikuna inimese elukeskkonda, nendega jagati lausa ühist eluaset, näiteks võttis talupoeg talvekülmaga ka loomad oma ainsasse köetavasse ruumi sooja ja varju. Linnaski elas vaene inimene oma väikesel eluasemel koos pudulohustega. Koduloomades, iseäranis loomapoegades, leidsid lapsed endale tänuväärseid mängukaaslasi. 17. sajandi krooniku Dionysius Fabriciuse sõnul olevat eestlased vanal ajal pidanud kodus madusid, kes olnud taltsad ja kodustatud, „nii et isegi lapsed nendega mängisid: seda kommet peetakse tänini paljude juures, kus magatakse ussidega ühes ja samas voodis või asemel“ (Fabricius 2010: 57). Kirjeldatut saab vaevalt kõigis üksikasjus tõeväärseks pidada, ometi kõneleb ka eesti rahvapärinus nastiku pidamisest ja austamisest majaanu ning kaitsevaimuna (Viies, Vunder 1998: 499). Igal juhul annab Fabriciuse teade edasi põliselanike suhtumist loodusesse. Ajastule iseloomulik tihe seotus loomade ja loodusega väljendus ka inimeste nimedes. Kroonik Christian Kelch (1657–1710) kirjutab, et vanad eestlased tavatsenud anda oma lastele metsloomade ja -lindude nimesid (Kelch 2004: 30). Keskaja dokumentidest leiab peamiselt küll eestlaste lisanimesid, mis pärit looma- ja linnuriigi esindajatelt, nagu *Repene*, *Pedder*, *Nirk*, *Susy*, *Hunt*, *Oynas*, *Kitze*, *Persas*, *Kuck*, *Kickas*, *Kilck*, *Szeesch*, *Kurvitz*, *Kowyth*, *Pardipoyk*, *Lynnoke* (Põltsam-Jürjo 2011: 34–35). Seejuures kohtab hirmutavate metsloomade järgi pandud nimesid võrdlemisi

vähe, nime-eeskujuna eelistasid eestlased kasulikke ja turvalisi koduloomi. Igal juhul oli keskajal loomade kohalolu inimeste igapäevaelus loomulik, nad olid tavalised nii koduses miljöös kui ka avalikus ruumis, ent loomad mõjutasid ka mentaalset maailma, kujundasid inimeste maailmapilti.

Ajaloolaste käsutuses ei ole keskajast kuigivõrd allikaid, mis vahendaksid n-ö tavaliste inimeste suhtumist loomadesse või demonstreeriksid nende teadmisi loomadest. Peamiselt saab selle kohta lugeda vaimulike ja õpetlaste kirjatöödest. Arusaamist ja ettekujutusi loomadest kujundas ja mõjutas keskajal tugevalt kristlik religioon. Kiriku õpetuse järgi polnud loomal hinge, loomade uurimine ei aidanud inimest hingeõndsuse saavutamisel kuidagi eesmärgile lähemale (Fossier 2008: 242). Loomad tõusid siiski vähesel määral teemaks moraali ja voorust puudutavates diskussioonides, samuti filosoofilistes väitlustes hingest (Prietzl 2009: 257). Keskaja kiriku suhtumine, mis rõhutas inimese domineerivat positsiooni loomade üle, ei soosinud nende teaduslikku uurimist ja tundma õppimist. Samas ei olnud religioossetes tekstides ja traditsioonis suhtumine loomadesse päris ühene. Näiteks ilmneb Dominic Alexanderi uurimusest, et loomadega seotud pühakulood jagunevad laias laastus kaheks: ühed näitavad võimu looduse üle, samas kui teised väljendavad loomade suhtes empaatiat (Alexander 2008: 169).

Keskaja õpetlaste käsituses jagunesid loomad inimesele kasulikeks ja ohtlikeks. Loomast lähtuv oht ja inimese hirm looma ees võis olla reaalne, näiteks hirm kurja koera ja lõhkuva hobuse ees, või abstraktne, nagu kassi seostamine musta maagia, kuradi ja nõidadega. Kasulik loom pidi igal juhul inimesele allutatud olema. Pole selge, kas tolle aja inimesed olid tõepoolest veendunud, et suudavad igapäevasesse elukeskkonda kuulunud loomi täielikult oma kontrolli all hoida. Keskaja inimene vähemalt püüdis, ja kaugeltki mitte edutult, loomi oma tahte allutada, seda näitab loomade dresseerimine, nende sigivuse kontrollimine, kastreerimine, samuti „tõuparandus“ (Fossier 2008: 246–251). Keskaja kirjanduses ja kunstis omistatakse loomadele sümboolseid tähendusi, jättes

nende sotsiaalse ja majandusliku tähtsuse pigem tagaplaanile (Le Goff 1988: 376–377). Kuivõrd iseloomustasid õpetlaste kirjatöodes või kristlikus ikonograafias väljendatud seisukohad tavainimese suhtumist, on siiski iseküsimus. Samamoodi on küsitav, mil määral ühtisid näiteks talupoja teadmised kodu- ja metsloomadest bestiaariumides¹ kirjeldatuga.

Keskajale iseloomulik suhtumine loomadesse ilmneb tegelikult ka sisu poolest palju praktilisemates, igapäevasemates tekstides, näiteks mitmesugustes õigusnormides, korraldustes, määrustes. Õiguskord pani paika inimeste omavahelise suhtlemise reeglid, kuid selles leidis ka inimese ja looma suhet puudutavaid punkte (vt nt Deutsch, König 2017). Näiteks on keskaja Euroopa nn barbariõigustest ühes varaseimas, 6. sajandil üles kirjutatud Saali õiguses loomadele pühendatud märkimisväärselt palju tähelepanu (Clement, Zoepfl 1879: 89–104). Ajaloo-uurijate huvi on loomade kajastamine keskaja õigusnormides pärvinud enim seoses nn loomaprotsessidega (vt Dinzelsbacher 2006). Fenomenina on need kahtlemata erilised ja erakordsed, kandes endas ja reflekteerides ajastuspetsiifilist suhtumist loomadesse.

Keskaegselt Liivimaalt on säilinud nii linna-, talurahva- kui ka lääniõigusi. Neis kõigis leidub vähem või rohkem ka loomi puudutavaid artikleid. Siinses peatükis on vaatluse all Liivimaa õigustekstides esinevad loomad ning see, mis kontekstis ja seostes nad seal ette tulevad, millist suhtumist loomadesse õiguste artiklid väljendavad.

Õigustekstid

Keskaegne Liivimaa polnud poliitiliselt üks tervik, vaid jagunes mitmeks väikeriigiks. Liivimaa sisemine jaotus fikseeriti 13. sajandi jooksul, vaid Taani kuninga valdused Põhja-Eestis müüdi Saksa

¹ Bestiaarium oli loomi (sh fantasilisi elukaid) kirjeldav teatmeteos, kus loomi ja nende käitumist tõlgendati allegoorilises võtmes. Illustreeritud bestiaariumid muutusid eriti populaarseks alates 12.–13. sajandist.

ordule 1346. Maa jagunemine mitme maaisanda, s.o Saksa ordu Liivimaa haru, Riia peapiiskopi, Tartu piiskopi, Saare-Lääne piiskopi ja Kuramaa piiskopi vahel määras ja kujundas kohalikku õigusruumi. Käesoleva peatüki aluseks on valik keskaegse Liivimaa tähtsamaid õigustekste.

Lääni- ja maaõigusi on keskaegselt Liivimaalt teada mitu. Neist vanimaks peetakse Harju-Viru vasallidele antud Valdemar-Eriku lääniõigust. Selle lasi 1315. aastal koostada Taani kuningas Erik VI Menved, kuid eessõnas on viidatud ka Valdemar II-le (Bunge 1879: 1–2). Vanuselt järgmine on Liivimaa vanima rüütliõigusena tuntud õigusnormide kogu (Bunge 1879: 3–4). Iseäranis oluline on nn maa- ja lääniõiguse peegel, mis kujutab endast Saksa keeleruumi tähtsaima õigusteksti, 1220. ja 1235. aasta vahel koostatud Saksi õigusepeegli Liivimaa tingimustele kohandatud ja mugandatud varianti 14. sajandist. Kohalikest oludest lähtuvalt on mitmed Saksi õigusepeegli artiklid Liivimaa variandist välja jäetud, sest koostamisel on lähtutud põhimõttest, et üle võetakse kõik, mille järele on praktiline vajadus (Bunge 1879: 18–21; vrd Leesment 1938).

Keskaegne Liivimaa oli kogu oma eksistentsi vältel avatud mujalt Euroopast lähtunud rändele, millest said täiendust eelkõige ühiskonna kesk- ja ülemkiht. Põlisrahvad olid samal ajal valdavas osas surutud alamkihti. Kuivõrd talurahva kolonisatsiooni ei toimunud, püsis see etniliselt homogeensena. Kohaliku talurahvaõiguse ja Saksa maaõiguse alusel kujunesid Liivimaa keskaegsed talurahvaõigused, mis sisaldasid peamiselt kriminaal-, vähem tsiviilõigustlike sätteid. Liivimaalt on teada 14.–15. sajandil kirja pandud viis talurahvaõiguse versiooni, s.o Riia stifti, Kuramaa, Liivi ehk Eesti, 14. sajandil Tartu stiftis tekkinud nn külaõigus ning Läänemaa talurahvaõigus (Arbusow 1924–1926: 5–6). Läänemaa õigust peetakse neist kõige nooremaks, kuid ülejäänute ajalise järgnevuse osas on uurijad olnud eriarvamusel (vt *ibid.*).

Omaette õigusruume moodustasid Liivimaal linnad, mida arvestatakse kokku 19. Liivimaa linnades kehtis valdavalt kas Riia või Lübecki linnaõigus. Arvestades Gotlandi (Ojamaa) kaupmeeskonna

mõju ja traditsioone, andis piiskop Albert 1211. aastal kaupmees-tele ja elanikele Riias nn Gotlandi õiguse (*ius Gotorum*) (vt Bunge 1849: 133–134; Ligers 1948: 31–32), mis umbes 1300. aastaks asendus Hamburgi linnaõiguse alusel kujunenud täieliku linnaõigusega. Kui Riia õiguse artiklitest enam kui pool pärineb Hamburgi statuudist, siis ülejäänute näol on tegu Riia rae välja töötatud spetsiaalselt Riia olusid käsitlevate õigusnormidega, samuti Riia-Haapsalu statuudist, varasest Riia õigusest, Lübecki õigusest ja Novgorodi II skraast võetud artiklitega (Napierksy 1876: LIII–LXXXVIII; Zühlke 2002: 150–164). Riia linnaõigus levis enamikus Liivimaa ordu- ja piiskoplinnades; ainult Põhja-Eesti linnades, s.o Tallinnas, Rakveres ja Narvas kehtis Lübecki õigus. Tallinn sai Taani kuningalt Lübecki õiguse koodeksi 1257. ja 1282. aastal (vt Kala 1998b: 22–25; vrd Bunge 1844: 1–71). Käesoleva uurimuse alusena on kasutatud 1282. aasta oma, kuna see on 1257. aasta koodeksist oluliselt pikem ja põhjalikum ning sisaldab loomade kohta rohkem artikleid, olles samas esimesest kõigest 25 aastat hilisem. Haapsalu linnaõiguse tekst pärineb 1294. aastast ning sisuliselt on tegu varase Riia õiguse konkreetselt Haapsalule kohandatud variandiga (Napierksy 1876: XXIII–XXXI; vt ka Kala 1998a).

Kõigis Liivimaa õigustes on domineeriv Saksa mõju. See kehtib ka talurahvaõiguste puhul, hoolimata asjaolust, et talurahvas oli kohalikku päritolu. Siinse ülevaate aluseks on võetud eelloetletud õigustekstid, ehkki loomadesse puutuvat reguleeriti ka mitmesuguste muude seaduste, määruste ja korraldustega. Need moodustavad omaette allikamassiivi, mida analüüsides oleks võimalik jälgida keskaja jooksul toimunud arengut, leida, millised aspektid vajasisid aja jooksul täiendavat reguleerimist jms. Samas on tegu fragmentaarse, eri dokumendiliikide vahel jagunenud infoga, mis alles ootab koondamist ühtsesse andmebaasi, ja nii jääb selle süsteemne analüüs käesoleva peatüki raamidest välja.

Statistiline ülevaade

Kõige esmasema ja üldisema pildi loomade mainimisest keskaegse Liivimaa õigustes annab lihtne statistiline ülevaade. Tabelis 1.1 on linnaõigusesti ära toodud, millistest loomadest seal juttu on ja mitmes artiklis.

Tabel 1.1. Loomad linnaõigustes

Loom	Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282	Haapsalu linnaõigus 1294	Riia linnaõigus u 1300
hobune	4 (§ 82, 125, 126, 151)	6 (§ 21, 41, 42, 43, 49, 59)	4 (I § 17, 21; II § 25; IX § 24)
koer	1 (§ 68)	–	–
kana	–	–	1 (X § 3)
hani	–	–	1 (X § 3)
lehm	1 (§ 125)	–	–
pudulojus/ elajas/ kariloom	3 (§ 68, 69, 151)	2 (§ 26, 49)	4 (I § 20, 21; II § 25; IX § 23)

Lübecki õiguse Tallinna 1282. aasta koodeksis on mainitud sea-lautu, mida keelati ehitada kirikaiale ja tänavale lähemale kui viis jalga (u 1,5 m) ning naabritest pidid need jääma vähemalt kolme jala, s.o umbes 90 cm kaugusele (Kala 1998b: 211, § 140); siga ei ole koodeksis otsesõnu nimetatud, seetõttu pole teda ka tabelisse eraldi reana lisatud, vaid kärssnina on arvatud koos teiste sõraliste ja sarvilistega kuuluvaks rubriiki „pudulojus/elajas/kariloom“. Linnaõiguse tekste omavahel võrreldes on avanev pilt küllaltki ühesugune, põhimõttelist erinevust loomade mainimissageduses ei ole, loomi on nimetatud 8–10 linnaõiguse artiklis. Arvestades linnakodanike elatusalasid ja eluviisi, ei ole üllatav, et suur osa artikleid puudutab hobust kui tolle aja peamist „transpordivahendit“.

Üllatav on loomade vähene esinemine või lausa puudumine talurahvaõigustes (tabel 1.2). Talupojad seisis lähedal loodusele,

nende igapäevane tegevus oli tihedalt loomadega seotud, kuid õigustekstides ei kajastu see lähedus ja tihe seotus peaaegu üldse. Samas on selge, et loomadega seotud õiguslikku reguleerimist vajavaid olukordi tuli iga päev piisavalt palju ette. Nähtavasti toetuti taolistel puhkudel kirjalikult fikseerimata tavaõigusele, samuti võidi õigusemõistmisel lähtuda maa- ja lääniõigusest.

Tabel 1.2. Loomad 14.–15. sajandil kirja pandud talurahvaõigustes

Loom	Riia stift	Kuramaa	Liivi	Tartu stift	Läänemaa
hobune	2 (§ 12, 19)	–	–	–	–
pudulojus/ elajas/ kariloom	2 (§ 12, 19)	1 (§ 17)	3 (§ 21, 23, 24)	–	2 (§ 7, 10)

Lääniõiguste seas (tabel 1.3) tõuseb loomi puudutavate artiklite arvu poolest teiste hulgast selgelt esile Saksi õiguspeegli põhinev Liivimaa maa- ja lääniõiguse peegel. Muudes lääniõigustes loomi peaaegu ei mainita, hobune välja arvatud. Rüütli tähtsaima atribuudi kajastumine vastavates õigustekstides on iseenesest ootuspärane.

Liivimaa maa- ja lääniõiguse peegli teeb linna- ja talurahvaõigustega võrreldes eriliseks selliste metsloomade mainimine nagu rebane, hunt ja kult. Aadlikud elasid maal, neile kuulus jahipidamisõigus ning see seletabki õiguses metsloomade, aga ka mitut tõugu koerte, nimelt hurtade ja jahikoerte, *bracke*'de mainimist (Bunge 1879: 150, § 40). *Bracke* on üks vanimaid hagitõugusid Lääne-Euroopas (Fossier 2008: 252; Wendt 1907: 34, 242–243). Iseenesest ei tõenda aga normatiivses tekstis esinemine veel tõsikindlalt, et kesk-aegsel Liivimaal seda tõugu koeri tõepoolest ka peeti. Kuid arvestades, et Saksi õiguspeegli põhjal koostatud maa- ja lääniõiguse peeglis olid kõrvale heidetud Liivimaa kontekstis kasutatud punktid, on *bracke* tõugu koerte pidamine siiski tõenäoline. Tähelepanu väärivad ka maa- ja lääniõiguse peeglis nimetatud linnud – laululinnud

Tabel 1.3. Loomad maa- ja lääniõigustes

Loom	Valdemar-Eriku lääni-õigus 1315	Liivimaa vanim rüütli-õigus (pärast 1315)	Liivimaa maa- ja lääniõiguse peegel (14. sajand)
hobune	1 (nr 28)	1 (nr 22)	11 (I-§ 17, 25, 27; II-30-31, 36, 50, 59; III-§ 3,5,9)
koer	–	–	6 (II-§ 30, 31, 51-52; III-§ 42,43)
jahikoer/hurt/hagijas	–	–	1/1/1 (III-§ 40)
kult	–	–	4 (II-§ 30, 36, 51, 52)
härg	–	–	2 (II-§ 30, 31)
hunt / taltsutatud hunt	–	–	1/1 (II-§ 43, 51)
laululind	–	–	1 (III-§ 40)
taltsutatud lind	–	–	1 (III-§ 40)
rebane	–	–	1 (II-§ 51)
sig	–	–	1 (II-§ 31)
hani	–	–	2 (II-§ 31, 36)
pudulojus/elajas/kariloom	–	–	11 (II-§ 25, 27, 30, 31, 36, 44; III-§ 3, 9, 32, 41, 42)

ja nn taltsutatud linnud (*tame vögel*) (Bunge 1879: 150, § 40), kelle all tuleb ilmselt mõista jahikulle, s.o jahiks treenitud ja jahipidamiseks kasutatavaid pistrikulisi.

Kokkuvõttes võib täheldada, et keskaja Liivimaa õigustes on loomad täiesti olemas. Tõsi küll, loomi puudutavaid artikleid on